Alles gaat op vroeger terug

Annet Mooij

Alles gaat op vroeger terug

Ischa Meijer (1943-1995)

2023 Prometheus Amsterdam

Dit boek kwam tot stand met financiële steun van het Nederlands Letterenfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Jaap Harten Fonds en de Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Annet Mooij
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Foto omslag erven Steye Raviez/ANP, Ischa Meijer in Berlijn (1983)
Foto auteur Maarten Delobel
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4128 8

Inleiding

Maar eerst even een anekdote. In 1993 trok de journalist, schrijver en performer Ischa Meijer zich samen met zijn combo de Izzies een paar dagen terug in een studio in Weesp voor de opname van de cd *Aimez-vous Ischa?*. Begeleid door de band zong hij daarop zijn favoriete Franse chansons. Op een goed moment waren de vier muzikanten bezig met het nummer 'La Bicyclette'. Bassist Gert-Jan Blom was er nog niet helemaal tevreden over, vertelt hij:

> Onze drummer sloeg dat naar mijn smaak te popachtig, waardoor het niet lekker rolde, dus ik vroeg: zou je het met kwastjes kunnen spelen, dat is meer fietsachtig. Wij gingen dat proberen, maar de drummer liep er helemaal op vast. Ischa stond boven in de controlekamer voor het raam te kijken hoe wij stonden te bekvechten. Toen wij elkaar echt niets meer te zeggen hadden, ging de deur van de studio open en kwam Ischa binnen. Hij liep regelrecht naar de drummer toe, echt tot vlak voor zijn gezicht, en zei: 'Je bent gewoon een gehaktballetje in de bouillon van je eigen neurose.' Toen liep hij weer weg.
> Daarmee was het opgelost. Wij schoten allemaal in de lach en konden weer door. Dat vond ik best een geniaal moment. De sfeer kan snel verzieken in de studio, als iemand wat verkeerds zegt, een bepaalde toon aanslaat, dan is de vibe weg. Dat is wat daar gebeurde. Ischa staat daar een kwartier naar te kijken en te luisteren, en komt dan díe zin brengen. Die hele wolk van gif die er boven die vier mannen hing, was in één keer weg. Dat wist hij, dat soort dingen, dat maakte op mij veel indruk.

Ischa Meijer (1943-1995) was iemand die op veel mensen veel indruk maakte, een onverbeterlijke aandachttrekker, samengesteld uit een bijzondere mix van lef en angst, kwetsbaarheid en arrogantie, ambitie en onzekerheid, egocentrisme en gulheid, wreedheid en aanhankelijkheid, trouw en trouweloosheid, en nog zowat tegenstrijdigheden meer. Een ongrijpbare figuur met een verbijsterende productiviteit op de twee terreinen waar zijn liefde naar uitging, de journalistiek en het theater. Hij groeide uit tot een van Nederlands meest gevierde en gevreesde interviewers, in kran-

ten en weekbladen, op de radio en ten slotte op de televisie. Ver voordat dat gemeengoed werd, maakte hij zijn eigen leven en zijn eigen ervaringen tot onderwerp van zijn boeken. Hij schreef gedichten, columns, liedjes en toneelstukken, hij zong, acteerde en was de hoofdpersoon in zijn eigen solovoorstellingen en theatershows.

Met zijn scherpe blik en psychologische intuïtie wist hij mensen te verbluffen en in het nauw te drijven, waarbij de effectiviteit vergroot werd door de onorthodoxe, anarchistische wijze waarop hij er gebruik van maakte, getuige ook Bloms anekdote. Ischa Meijer hield ervan mensen te analyseren, hun drijfveren en gedrag te ontleden en tot hun essentie te herleiden. Het was een eigenschap die hem goed van pas kwam als interviewer, de rol die hem uiteindelijk het beste lag en waarin hij het patent had op een specifiek soort vragen. 'Dus die oorlog speelde een grote rol, uw hele leven al?' 'Wat was uw moeder voor iemand?' 'In uw vader diende zich uw hele toekomst eigenlijk al aan?' En vaak, heel vaak: 'Moest u iets goedmaken?'

Het zijn vragen die op het verleden zijn gericht, overeenkomstig zijn eigen levenshouding. Ischa Meijer was een naar achteren levend mens, gepreoccupeerd met dat wat voorbij was. Stukgelopen verhoudingen, beëindigde vriendschappen, vorige vakanties, maar bovenal: zijn eigen joodse afkomst en geschiedenis. 'Ik heb me nog nooit zó gerealiseerd dat ik in wezen een "vergelijker" ben: alles gaat op vroeger terug, hoe dichtbij dat verleden ook moge zijn,' schreef hij in 1975 vanuit Frankrijk aan zijn toenmalige vriendin. 'En met het leven dat voorbij is, komen gevoelens van spijt en heimwee, niet ingeloste verwachtingen vooral, naar boven. Aan het heden kom ik zelden toe.'[1]

Ischa's vroeger was een zwaar pakket. Als baby overleefde hij samen met zijn ouders Westerbork en de verschrikkingen van Bergen-Belsen. In april 1945 kwamen zij terecht in de beruchte 'dodentrein' die uiteindelijk in Tröbitz door de Russen werd bevrijd. Het gezin Meijer, waarin na de oorlog nog twee kinderen werden geboren, werd door deze ervaringen getekend en toont hoezeer de Jodenvervolging doorwerkte tot ver na de vernietiging zelf. Tussen Jaap en Lies Meijer-Voet en hun drie kinderen liep het dramatisch mis. De breuk met zijn ouders bleef in Ischa's verdere leven een niet-geheelde wond.

Als spraakmakend auteur en theatermaker kaartte hij de destructieve dynamiek in naoorlogse joodse gezinnen publiekelijk aan. Hij was niet de eerste die de aandacht hierop vestigde, wel de eerste die er een groot publiek mee wist te bereiken. Zijn optreden was pijnlijk voor de generatie-

genoten van zijn ouders, de joodse overlevenden die hadden getracht na de oorlog de draad 'gewoon' weer op te pakken en veelal vasthielden aan de illusie dat zij hun kinderen niet opzadelden met hun eigen oorlogservaringen zolang zij erover zwegen. Voor veel van die kinderen werkte Ischa's brute verstoring van deze illusie juist bevrijdend. Het maakte hem tot een representant van de naoorlogse joodse generatie. In die rol was hij spiegel en vergrootglas in één.

Ischa zette zich af tegen zijn milieu, ontworstelde zich eraan en rekende er hardhandig mee af. Maar het verdriet van zijn ouders, de woede jegens hen en zijn liefdevolle herinneringen aan hen lieten hem niet los. Hij kon zich niet met zijn verleden verzoenen en evenmin kon hij het van zich afschudden. Zijn manier om ervan verlost te worden, was door het op te zoeken, telkens weer.

DEEL I
Gezinsleven (tot 1962)

Amsterdam 1946

Het moet ergens begin 1946 zijn geweest dat Nora Roos op een winterse middag aanbelde bij de voordeur van Van Hallstraat 117. Ze ging daar een bezoek brengen aan haar oude geschiedenisleraar Jaap Meijer. Een beetje vreemd wel, dat hij haar had uitgenodigd, maar ook wel spannend, dus vol verwachting was ze naar Amsterdam-West gekomen en stond ze nu op de stoep van het opgegeven adres.

Nora Roos kende Jaap Meijer van het Joods Lyceum, waar ze net als veel andere joodse leerlingen terecht was gekomen nadat de scheiding tussen joden en niet-joden die de Duitse bezetter op steeds meer terreinen doorvoerde het onderwijs had bereikt en het joodse leerlingen niet langer was toegestaan de voorheen gemengde scholen te bezoeken. Op het vervolgens nieuw opgerichte Joods Lyceum aan de Voormalige Stadstimmertuin kwam Nora in het najaar van 1941 in klas 2L, waarvan Jaap Meijer behalve de geschiedenisdocent ook de klassenleraar was. Niet alleen bij Nora was meneer Meijer geliefd; ook anderen, vooral de meisjes, waren dol op deze jonge en enthousiaste leraar, die altijd vol zat met interessante verhalen en met zo veel vuur kon vertellen over Spinoza, de joodse geschiedenis of het zionisme. De klas hing dan aan zijn lippen en daar genoot hij zichtbaar van. 'Hij wist wel dat iedereen hem zo leuk vond,' herinnert een van Nora's klasgenoten zich. 'Hij stond er met een grote glimlach van tevredenheid.' Klas 2L was ook voor hem speciaal.

Van iedereen dweepte Nora nog het meest met haar geschiedenisleraar. Ze was een goede leerling, maar tegelijk nogal opstandig en kritisch – eigenschappen die ze juist tegenover het object van haar verering sterk uitte. Ze begon brieven te schrijven waarin ze Meijer wees op dingen die hij in haar ogen verkeerd deed, de rare manier waarop hij soms de cijfers bepaalde bijvoorbeeld, of zijn neiging om een leerling ten overstaan van de hele klas belachelijk te maken. Meneer Meijer kon het hebben, haar brieven amuseerden hem zelfs. Hij grapte er wel eens over dat hij ze na de oorlog zou uitgeven en een enkele keer antwoordde hij per correspondentiekaart, in dichtvorm nog wel.

Als klassenleraar nodigde Meijer ook wel eens groepjes leerlingen uit bij hem thuis aan de Amsteldijk. Zodoende was ook zijn vrouw Lies Voet geen onbekende gebleven. Ze had bij Nora en haar vriendinnen een aardige en lieve indruk achtergelaten. Toen haar man even de kamer uit was, had ze tegenover de jonge bezoeksters enigszins samenzweerderig opgebiecht dat ze wel eens sjoemelde met de spijsregels. Kocht ze bijvoorbeeld gewone melk in plaats van koosjere, 'dat merkt hij toch niet'. Na de zomervakantie had Meijer in zijn klas, nu 3L, verteld dat Lies in verwachting was. Bijna elke les had hij het erover. Dat kind werd met ontzettend veel vreugde en liefde verwacht, daarvan was Nora overtuigd.

Na de geboorte van zijn zoon, op 14 februari 1943, straalde Meijer voor de klas van blijheid en trots: 'Hij heet Israël Chajjiem, en we noemen hem Ischa,' kondigde hij aan. Met een groepje zamelden ze geld in voor een babypakje en gingen ze op kraamvisite. Dat was geweldig geweest. Niet veel later, begin mei, had Nora de school verlaten. Ze was zestien geworden en had een baantje nodig om in aanmerking te komen voor een *Sperre*, het stempel dat een tijdelijke vrijstelling van deportatie verleende. Het hele tweede jaar was het Joods Lyceum al bezig langzaam leeg te lopen. In de zomer van 1942 waren de deportaties begonnen. Leerlingen en docenten doken onder, werden opgepakt, verdwenen uit beeld. Tot een officiële opheffing van de school hoefde het niet meer te komen. In september 1943 waren er nog vijf leerlingen en drie leraren over.

Zelf had Nora de oorlog overleefd door onder te duiken. Als meisje van bijna negentien stond ze nu voor de deur van haar voormalige lievelingsleraar. Hij deed zelf open en ging haar voor naar de woonkamer. De kleine Ischa drentelde met hem mee en ging op zijn knietjes voor het raam zitten, waar hij de rest van de middag bleef zitten zonder iets te zeggen of zelfs maar even om te kijken. Een beetje griezelig en vreemd, dat totale gebrek aan contact, terwijl Nora iemand was die juist bijzonder goed met kleine kinderen kon omgaan. Meestal kwamen ze vanzelf op haar af. Maar in de huiskamer aan de Van Hallstraat werd de sfeer hoe langer hoe geladener:

> Terwijl ik daar met Jaap Meijer zat te praten – Liesje was niet in de kamer – schreeuwde dat jongetje, Ischa, een of andere Duitse kreet. Een Duitse kreet, echt zoals hij dat in de kampen moet hebben gehoord. Dat is zeker vier, vijf keer gebeurd. Afschuwelijk, ik wist niet hoe ik daarop moest reageren. En Jaap Meijer reageerde ook helemaal niet. Wat hij precies riep, weet ik niet meer, maar naar mijn herinnering waren het bevelen, één of twee woorden hooguit, maar het was heel duidelijk Duits, heel verstaanbaar. En hij heeft dus geen woord in het

> Nederlands gezegd ook niet toen ik binnenkwam, geen groet of wat dan ook. Ik wist me geen houding te geven. Meijer reageerde niet, ging er met geen woord op in. Ook niet tegenover mij, zo van: 'dat doet hij nog steeds, maar dat zijn buien'. Ik zeg maar wat. Dat had hij kunnen zeggen, maar hij zei er helemaal geen woord over. Ik voelde me zo opgelaten en durfde er ook niets over te zeggen. Ik heb het doodgezwegen zoals hij dat ook deed.

De opluchting was groot toen Nora weer op straat stond. Dit was haar laatste bezoek geweest, nam ze zich voor. De oude magie tussen leerling en leraar was er niet meer, dat speelde zeker een rol, maar het waren vooral de kreten van het jongetje en het niet-reageren van zijn vader geweest die haar hadden doen huiveren en haar dit besluit ingaven. Daar heeft ze zich aan gehouden. Er bleef door de jaren heen wel enig contact tussen Jaap Meijer en Nora Roos, maar het doodgezwegen voorval bleef voor haar altijd als een onzichtbaar obstakel tussen hen in staan.

1 Terra incognita

De feiten rondom de geboorte van Ischa Meijer geven in al hun simpelheid een omineuze boodschap af. Onheilspellender omstandigheden om een leven te beginnen – februari 1943, bezet Amsterdam, joodse ouders – zijn moeilijk denkbaar. Het is niet alleen met de kennis van nu dat dit gemakkelijk kan worden vastgesteld, ook op het moment zelf was duidelijk genoeg dat de ouders een baby in hun armen hielden wiens leven werd bedreigd, evenals dat van henzelf, al was de ernst van die bedreiging nog niet ten volle bekend.

In dit licht bezien is de naam die de nieuwgeborene meekreeg bijna te lezen als een statement: Israël Chajjiem, wat zoveel betekent als 'Israël leeft', oftewel 'Hup Israël', zoals de latere vertaling van de naamdrager zelf zou luiden. Een keuze die rijk is aan potentiële betekenissen. Behalve de zionistische overtuiging van de vader valt er ook een protest tegen, een provocatie van of een ironisch commentaar op de overweldigende nazirealiteit in te lezen, binnen de minimale bewegingsruimte die de naamkunde hiervoor biedt. Misschien ook wel een blijk van solidariteit met de joden in Duitsland, waar sinds de invoering van de Neurenberger wetten elk nieuw geboren joods jongetje Israël moest heten en elk meisje Sara – een gebod waar door de toevoeging 'Chajjiem' dan weer subtiel de spot mee werd gedreven.

Voor de volwassen Ischa is het altijd een brandende kwestie gebleven waarom zijn ouders hem in deze omstandigheden op de wereld hadden gezet. Was hij bewust verwekt? Hadden ze er min of meer weloverwogen voor gekozen hem te krijgen in een situatie waarin het eigenlijk onverantwoord was een kind geboren te laten worden? Was het onbezonnenheid, of misschien juist berekening, vanuit de hoop beter af te zijn met zwangerschap, met kind? Het zijn vragen waarop een bevredigend antwoord is uitgebleven. Dat kan ook moeilijk anders. Het complex van al dan niet of halfbewuste overwegingen dat uitmondt in een geboorte laat zich moeilijk ontrafelen. Maar wat er ook de doorslag heeft gegeven, zeker is dat Ischa

◂ Ischa en zijn ouders. Collectie Connie Palmen.

◂ In de tuin van de Van Hallstraat. Collectie Mirjam Meijer.

een gewenst kind was. Een oude vriendin van Lies herinnert zich dat de zwangerschap de aanstaande moeder 'helemaal high van vreugde' maakte. Ook de blijdschap die Jaap uitstraalde voor de klas op het Joods Lyceum getuigt daarvan.

Twee werelden

Ischa was de vrucht van een verbintenis die bij menigeen verbazing had gewekt. Dat de rabbijn in opleiding Jaap Meijer en de ongelovige Bijenkorf-medewerkster Lies Voet elkaar zouden vinden, lag niet direct voor de hand. Behalve op het religieuze vlak, waren er ook in sociaal en cultureel opzicht aanzienlijke verschillen te overbruggen. Jakob Meijer, roepnaam Jokkob, werd in 1912 in een straatarm, orthodox-joods gezin geboren in het Oost-Groningse Winschoten, een dorp met een relatief grote joodse bevolkingsgroep. Zijn vader trok als marskramer langs de deuren om de schamele kost te verdienen, zijn van oorsprong Friese moeder werkte voor haar huwelijk als dienstbode. Jaap en zijn twee oudere zussen groeiden op in een door en door joods milieu, waarin de joodse wetten, gebeden, rituelen, tradities en feestdagen het ritme bepaalden en het Gronings dialect dat thuis werd gesproken, was gekruid met joods idioom. De jonge Jokkob kende het Hebreeuwse alef-bet al voor hij als zesjarige op school het Nederlandse a-b-c leerde.

Hoewel Jaaps jongensjaren waren ingebed in een hechte en bloeiende gemeenschap riep het jodendom al vroeg een besef van anders-zijn in hem wakker. Later in zijn leven zou Meijer zich als dichter manifesteren onder het pseudoniem Saul van Messel. Een groot deel van zijn poëtische oeuvre schreef hij in het Gronings, gedichten waarin hij met een mengeling van hardheid, liefde en cynisme terugkijkt op zijn jeugd en de verdwenen vooroorlogse wereld. In het gedicht 'Aign aarf' (eigen erf) uit zijn eerste Groningse bundel *Vrouger of loater* (1969) verwoordt hij dat al jong opgedane besef:

> as wie ons aign doagn
> van de kelender scheurn
> wos ik as kind al
> dat wie hier nait heurn

Behalve door armoede en een gevoel van buitenstaanderschap werd Jaaps jeugd sterk getekend door het vroege overlijden van zijn vader. Tuberculose maakte in 1923 een einde aan het sappelende bestaan van Samuel Meijer, een paar weken voor Jaaps elfde verjaardag. De wond die deze gebeurtenis

veroorzaakte liet blijvende littekens na. In zijn latere gezin doorbrak Jaap het stilzwijgen dat hij rond zijn ouderlijk huis bewaarde slechts voor één enkel verhaal. Dat ging over zijn dode vader, zo beschreef veel later, pas na Jaaps dood, de toenmalige toehoorder, Jaaps eigen zoon Ischa:

> Mijn vader was de zoon van een marskramer te Winschoten. Van deze grootvader heb ik mij nooit een beeld kunnen vormen, omdat mijn vader in alle talen over hem zweeg. Wèl weet ik, dat het tienjarige zoontje zijn vader zag doodbloeden, een geval van vliegende tering. En aan deze gruwelijke geschiedenis was, onverbrekelijk, de volgende anekdote geklonken. 'Op een nacht,' placht mijn vader, met wijdopen gesperde ogen en verstikte stem, te vertellen, 'Op een nacht, kort na de dood van mijn vader, werd ik wakker. En ik hoorde mijn naam roepen. Zacht maar dwingend klonk die naam door het huis. "Jakob, Jakob," hoorde ik de stem van mijn vader. En ik liep naar beneden, door het lege, nachtelijke huis. En daar zat mijn vader in zijn stoel. Hij keek mij alleen maar aan, en sprak geen woord.' Dan brak het verhaal af.[1]

De roep van zijn vader werd in het latere leven van Jaap Meijer weer sterker. Wederom in de huid van Saul van Messel, zou hij de figuur van zijn gestorven 'pabbe' in dichtregels weer oproepen en het gemis in woorden en beelden proberen te vangen.

Eenmaal op de mulo ontpopte Jaap zich tot een begaafde leerling. Hij sprong er zelfs dermate uit dat hij werd uitverkozen om op kosten van de Maatschappij tot Nut der Israëlieten door te leren, en wel aan het Nederlandsch Israëlietisch Seminarium in Amsterdam. Begin 1926 vertrok Jaap, nog maar dertien jaar oud, vanuit zijn geboortedorp om een religieuze opleiding te volgen. Hoe? Ook daarover zijn zoon:

> De legende wil, dat hij die hele weg van het Hoge Noorden naar Amsterdam te voet heeft afgelegd. En ook als dat niet naar de letter waar mocht zijn, dan nóg neem ik deze apocriefe geschiedenis onherroepelijk als waar aan. Jazeker, hij ging, moederziel alleen, naar dat Nederlandsch Israelietisch Seminarium in de hoofdstad – volgens joods gebruik 'Mokum' geheten, ofwel Hamakom, en dit betekent De Plek, om preciezer te zijn: 'Hamakom Alf', De Eerste Plek Op De Wereld. Helemaal in zijn eentje wandelde Jakob Meijer [...] een zeker gewaande verlossing tegemoet. Hij zou rabbijn worden, de hoogst mogelijke positie – zowel maatschappelijk als intellectueel – binnen zijn referentiekader.[2]

In Amsterdam kwam hij te wonen op een klein kamertje in huis bij twee bejaarde zusters aan de Nieuwe Herengracht. Hij zou in zijn seminaristentijd nog op diverse andere adressen verblijven, vrijwel altijd in de Jodenhoek, de buurt rondom de Jodenbreestraat en het huidige Jonas Daniël Meijerplein, die hij dankzij vele, bijna dagelijkse omzwervingen buitengewoon goed leerde kennen.

De beurs van het Nut voorzag in kamerhuur, ontbijt en middagbrood. Ter aanvulling daarvan schoof de jonge seminarist volgens een vast wekelijks schema elke avond aan bij een andere welgestelde joodse familie die zo goed was de toekomstige godsdienstleraar of rabbijn van een koosjere warme maaltijd te voorzien. Daarin was hij niet de enige. De regeling gold voor alle seminaristen voor zover zij van buiten de stad kwamen en afhankelijk waren van een beurs. Naar analogie van de berooide studenten aan de Oost-Europese jesjiva's leidden ze een bestaan als 'Täg-esser', of 'menseneter' in Meijers eigen woorden: arme drommels die 'avond aan avond hun onwillige voeten moesten steken onder vreemde tafels'.[3]

De onwil die Jaap hier benoemde, hing samen met het feit dat hij de liefdadigheid waarvan hij afhankelijk was en de daarbij horende gevoelens van verplichte dankbaarheid van meet af aan verafschuwde. Zijn leven als Täg-esser ervoer hij als vernederend, een dagelijkse krenking waar hij zwaar onder gebukt ging. In een naoorlogse publicatie benoemde hij de oude rabbijnenscholen, met hun langs vreemde tafels leurende 'Bettelstudenten' en hun filantropische steunbeurzen, zelfs een bron van 'fatale minderwaardigheidscomplexen' en 'ingewortelde inferioriteitsgevoelens'.[4] Hij schreef deze eigenschappen toe aan de joodse geestelijkheid in Nederland in het algemeen, maar zijn eigen ervaring moet hem hier tot voorbeeld hebben gediend. Zijn grote sensibiliteit voor standsverschil en achterstelling maakte hem bij uitstek vatbaar voor dit soort complexen en gevoelens, die hem levenslang parten zouden blijven spelen.

Ook op het seminarium behoorde hij intussen tot de betere leerlingen, met het gevolg dat hij werd toegelaten tot de rabbijnenopleiding. De minder knappe koppen vloeiden af naar de onderwijzersafdeling die als eindstation het vak van godsdienstonderwijzer kende, waarbinnen diverse rangen haalbaar waren. Het rabbijnenklasje leidde niet alleen op in joodse vakken, maar voorzag bovendien in een opleiding gymnasium alfa in een wat afgekalfde vorm. Op die manier kon na aflegging van het staatsexamen toegang worden verkregen tot de universiteit. Rabbijnen in spe werden geacht die route te volgen en te kiezen voor een studie: klassieke talen, Semitische talen dan wel (oude) geschiedenis. Jaap koos voor het laatste, en

na in 1932 het staatsexamen te hebben gehaald, werd hij naast seminarist ook geschiedenisstudent aan de Universiteit van Amsterdam.

Twee jaar later had hij het kandidaats geschiedenis op zak en behaalde hij bovendien het examen godsdienstonderwijzer eerste rang, waarna de laatste etappe naar de rabbinale bevoegdheid kon beginnen, al viel moeilijk te ontkennen dat hij als student meer en meer van zijn thuisbasis op het orthodoxe seminarium was weggedreven. Zijn studie en kennismaking met het academisch milieu waren daar debet aan, maar meer nog de zionistische overtuiging die steeds meer vat op hem gekregen had. Jaap was met de ideologie van het joods nationalisme al eerder in aanraking gekomen, want hoezeer hij zijn bestaan als Täg-esser ook had verfoeid, al die verschillende eetadressen en zijn zwerftochten door de Jodenhoek hadden hem wel in contact gebracht met de meest uiteenlopende schakeringen van het Amsterdamse jodendom.

Van alles waarmee hij in aanraking kwam, maakte het zionisme op hem de meeste indruk. In zijn studententijd groeide die overtuiging en kreeg zij bovendien in tal van activiteiten gestalte, zodat zich naast de orthodoxe seminarist in Jaaps borst een links angehauchte radicaalzionist begon te manifesteren die steeds meer ruimte opeiste. Beide vielen lastig te verenigen. Het zionisme is op seculiere leest geschoeid. De meeste orthodoxen waren felle en principiële antizionisten. In hun visie konden de joden slechts onder leiding van de Messias terugkeren naar het Heilige Land, niet vanwege en gedreven door een of ander politiek ideaal. Volledig sloten beide categorieën elkaar ook weer niet uit, het zionisme kende ook wel degelijk een godsdienstige tak, die streefde naar een joodse religieuze staat, maar een logische combinatie was het niet. Binnen de muren van het seminarium was het zionisme een doodgezwegen en onbespreekbaar onderwerp.

In de door Jaap aangehangen versie van het zionisme speelden cultuur, taal en traditie een veel grotere rol dan religie. Hij zag een toekomst in Palestina inmiddels als een reëel perspectief, wellicht daarin nog extra gestimuleerd door de ontwikkelingen in Duitsland en de toenemende oorlogsdreiging in Europa. Maar op een intellectueel of een historicus zat men in Palestina niet te wachten; het waren ambachtslieden en geschoolde arbeiders waar men behoefte aan had. Na het behalen van zijn doctoraalexamen geschiedenis, begon Jaap eind 1938 als kersverse doctorandus aan een bakkersopleiding, met het oog op een eventuele toekomstige emigratie.

Op het moment dat hij als bakker in de leer ging, had Jaap al kennisgemaakt met zijn aanstaande vrouw. In mei 1938 organiseerde hij het pro-

gramma voor het bruiloftsfeest van Joop Voet en Gerda Haalman. Jaap kende de bruidegom uit de zionistische beweging en ontmoette op het feest diens jongere zuster, de toen bijna twintigjarige Lize (Lies) Voet. Hij was op slag van haar onder de indruk. 'Wat een mooie joodse vrouw,' zou hij tegen Gerda hebben gezegd. Omgekeerd was ook Lies gecharmeerd van deze enthousiaste prater en verhalenverteller met zijn blozende kop. Beiden werden tot over hun oren verliefd.

Joods was Lies inderdaad, maar voor de rest verschilde haar achtergrond op alle fronten van die van Jaap. Zij was afkomstig uit een uitgesproken seculier, geassimileerd en socialistisch gezin. Lies' vader, ooit begonnen als diamantbewerker, klom op tot secretaris van de vakbond voor diamantbewerkers, de ANDB, en was een vooraanstaand sociaaldemocraat. Haar moeder, oorspronkelijk ook werkzaam in de diamantbewerking, was tijdens haar huwelijk in verschillende maatschappelijke organisaties actief gebleven. Lies zelf bezocht het Vossius Gymnasium, waarna zij, anders dan haar drie oudere broers, geen vervolgopleiding ging doen, maar was gaan werken en na een korte omzwerving terecht was gekomen op de personeelsafdeling van de Bijenkorf.

Hoewel Lies op school een middelmatige leerling was geweest en thuis de rol van het dommerdje van de familie op zich had genomen, ontbrak het haar niet aan intelligentie. Toch werd doorleren of studeren in haar geval niet nodig geacht, een weliswaar gebruikelijke redenering in het geval van dochters, maar tevens eentje die in menig vrouwenleven tot frustratie heeft geleid. Ook Lies liet later tegenover haar kinderen wel doorschemeren dat ze tolk of vertaalster had kunnen zijn als ze Engels had gestudeerd. Of dat ze als actrice graag een carrière aan het toneel zou hebben gehad. Maar haar capaciteiten zouden nooit in een opleiding of professionele werkkring worden benut.

Naast de extraverte en drukke Jaap maakte Lies een meer teruggetrokken en eenkennige indruk. Dat zij een mooi meisje was, werd algemeen erkend, daarin stond Jaap niet alleen. Over haar karakter zijn de meningen een stuk verdeelder. Als nakomertje en enige dochter in een gezin met drie oudere broers was ze enigszins verwend, maar los daarvan was ze volgens jeugdvriendin Trinette (Tetta) Soesman een buitengewoon lief en zachtaardig wezen. Anderen beschrijven haar in vergelijkbare termen. Daartegenover staan herinneringen waarin ze naar voren komt als kil, afstandelijk en hooghartig. Een zekere gespletenheid moet al vroeg in haar hebben gezeten.

Dat Lies als ongelovige vrouw, komend uit haar milieu, met een rabbijn zou trouwen was moeilijk voorstelbaar. Nu was Jaap dat ook nog niet